

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра психології та
соціальної роботи

КУРСОВА РОБОТА
на тему:
«ДОСЛІДЖЕННЯ СТИЛІВ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
У НЕПОВНИХ СІМ'ЯХ»

Виконала:

студентка групи ПС-21

Корочанська Альона Анатоліївна

Перевірив:

к. психол. н., доцент

Гірняк А.Н.

Тернопіль – 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Неповна сім'я та її роль у формуванні психологічних особливостей дітей, які у ній проживають.....	5
1.1 Дослідження проблематики неповної сім'ї у психологічній науці.....	5
1.2 Неповні сім'ї та соціально-психологічні чинники зростання їх кількості.....	8
Висновки до першого розділу.....	11
Розділ 2. Психологічні виміри та сутнісні характеристики неповних сімей	13
2.1. Систематика основних груп проблем, що виникають у неповних сім'ях....	13
2.2 Особливості психологічного розвитку особистості дитини у неповній сім'ї.....	16
Висновки до другого розділу.....	20
Розділ 3. Діагностика психологічних особливостей дітей з неповної сім'ї та їх психологічний супровід.....	22
3.1 Дослідження самооцінки дітей за допомогою методики Дембо-Рубінштейн та тесту «Сімейна соціограма».....	22
3.2. Особливості психологічного супроводу дітей з неповних сімей.....	25
Висновки до третього розділу.....	27
Висновки.....	28
Список використаної літератури.....	30

Вступ

Актуальність дослідження. Проблематика сім'ї - її соціально-психологічні характеристики, що пов'язані з динамікою сімейних відносин, особливостями їх впливу на розвиток особистості дитини, надання психологічної допомоги сім'ям у важких ситуаціях є стабільно актуальною у психолого-педагогічній науці від початку ХХ ст.

Питання типології сімей, їх специфіка, основні проблеми та види психологічної допомоги перебували у центрі уваги багатьох видатних і відомих психологів: А. Адлера, Е. Берна, М. Боуена, Д. Видри, К. Вітакера, Д. Віткіна, Л. Виготського, Е. Еріксона, М. Ламб, У. Огборн, Ф. Педерсона, В. Сатир, Г. Фігдора, З. Фройда, К. Хорні, К. Юнга та ін. Їх дослідження стали теоретичною й методологічною базою фундаментальних і прикладних розробок проблематики сім'ї у вітчизняній психології, здійснених О.І. Бондарчуком, Ю.В. Борисенком, В.Н. Дружиніним, О.І. Захаровим, Є.Г. Ейдемільлером, Д.І. Ісаєвим, Г.С. Костюком, І.С. Коном, Т.М. Титаренко, В.М. Целуйком, Н.В. Чепелевою та ін.

В умовах розбудови української державності надзвичайно актуальною є проблема формування особистості дитини, а особливо підлітків, їх соціалізації, що зумовлено пошуком оптимальних шляхів підготовки їх до самостійного життя. На сьогодні в Україні спостерігаються негативні тенденції в усіх сферах життєдіяльності людини: високий рівень безробіття, деградація моральних цінностей, соціальна дезадаптація, низька правова захищеність дітей, підлітків та їх сімей, що призводить до низького рівня соціальної компетентності підлітків.

З огляду на те, що сім'я - основний осередок виховання та формування особистості дитини неможливо не враховувати її специфічні соціальні обставини. За останні роки спостерігається тенденція до зростання розлучень, позашлюбних народжень, смертності населення, що збільшує кількість неповних сімей. За даними Державної доповіді про становище сімей в Україні, неповні сім'ї складають 24,8%, переважна більшість яких є материнськими. За

таких умов визначення психологічних особливостей дітей саме з неповних сімей є актуальною проблемою.

Перспективи духовного та соціально-економічного прогресу нації, розвиток демократії і громадянського суспільства в Україні безпосередньо залежить від психологічної атмосфери сім'ї, цілісності внутрішніх взаємин сім'ї.

На сьогодні в наукових дослідженнях недостатньо уваги ще приділяється питанню визначення психологічних особливостей дітей з неповних сімей. Актуальність проблеми, її недостатня теоретична розробленість, потреби практики зумовили вибір нами теми дослідження: «Дослідження стилів виховання дітей у неповних сім'ях».

Об'єкт дослідження: процес соціалізації дітей у сім'ї як малій соціальній групі.

Предмет дослідження: особливості формування особистості дитини за різних стилів виховання застосовуваних у неповних сім'ях.

Мета дослідження – з'ясування впливу різних стилів виховання на становлення особистості дітей, що проживають у неповних сім'ях.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз вітчизняних і зарубіжних теорій психології сім'ї, зокрема неповної сім'ї.
2. Виявити основні психологічні особливості неповної сім'ї та специфіку розвитку особистості дитини в ній.
3. Провести дослідження впливу різних стилів виховання на становлення психологічних особливостей дитини з неповної сім'ї.
4. На основі результатів теоретичної та емпіричної складових дослідження розробити програму психологічної допомоги дітям з неповних сімей в рамках діяльності психолога навчально-виховного закладу.

Теоретико-методологічною основою роботи є розроблені вітчизняною та зарубіжною психологічною наукою концепції, що розкривають принципи і закономірності розвитку особистості, роль діяльності в процесі розвитку психіки дитини, інтегративних рівнів розвитку особистості Б.Г.Ананьєва, багатоваріантності спрямованості особистості О.М. Леонтьєва, загально-

психологічна трикомпонентна модель психіки людини З. Фрейда, духовно-цілісної особистості Е. Фромма, самоактуалізації особистості А. Маслоу.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань дослідження використовувався комплекс методів:

1. Теоретичний аналіз, синтез, порівняння та узагальнення матеріалів наукових джерел з досліджуваної проблематики.

2. Спостереження за поведінкою дітей в умовах навчально-виховного закладу.

3. Добір і застосування психодіагностичних методик, придатних для розв'язання завдань дослідження: проективна методика «Сімейна соціограма», для вивчення самооцінки дітей методика Дембо-Рубінштейна, методика А. Прихожан, для визначення особистісної тривожності.

4. Констатуючий і формуючий етапи психолого-педагогічного експерименту.

5. Кількісний і якісний аналіз; обробка отриманих даних.

РОЗДІЛ 1.

НЕПОВНА СІМ'Я ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ, ЯКІ У НІЙ ПРОЖИВАЮТЬ

1.1. Дослідження проблематики неповної сім'ї у психологічній науці

У період з V тис. до р. х. до I ст. н.е. виникли психологічні проблеми, які в свій час вирішували священнослужителі, які керувались жорсткими релігійними приписами щодо сімейних взаємин. А саме одні з європейських мислителів доби середньовіччя вони пояснювали феноменологію сім'ї на основі відповідних християнських канонів і догм. В епоху Відродження та Реформації (XIV - XVI ст. ст.) починається поступовий перехід від таких загальних релігійно-настановчих трактувань до визначення конкретних психологічних проблем сім'ї та пошуку підходів до їх вирішення. У XX ст. утворилась відносно потужна система психологічної допомоги сім'ї, яка у розвинених країнах активно функціонує і прогресує.

Представники усіх важливих напрямів сучасної психології досліджують проблематику сім'ї основною метою якої є, гармонізація сімейних взаємин, створення відповідних умов соціалізації особистості, забезпечення ними належного рівня психологічного консультування та психотерапії у сім'ї. На сьогоднішній день існує кілька таких фундаментальних підходів до психологічного консультування та психотерапії сім'ї: психоаналітичний напрям (З. Фройд, А. Фройд, Е. Еріксон та ін.), гуманістичний (Е. Фромм та ін.), транзактно-аналітичний (Е. Берн та ін.), індивідуально-терапевтичного (А. Адлер та ін.). [13, 95]

Серед українських вчених психологічну проблематику сім'ї глибоко досліджували: О. Балакірева, В. Бочарова, О. Бондарчук, М. Голубенко, Т. Гончаренко, І. Гребеннікова, В. Заслуженюк, Л. Карамушка, З. Кісарчук, Т. Кравченко, О. Ліщинська, О. Максимович, Р. Овчарова, О. Петрунько, Л. Повалій, В. Постовий, В. Семиченко, С. Собкова, Т. Титаренко, Г. Федоришин,

О. Федоренко та Д. Федоренко та ін. Розробки проблематики сім'ї вітчизняними вченими здебільшого базуються на досягненнях зарубіжних дослідників сімейних відносин і на порівняльному аналізі багатих сімейних традицій українського народу. [28, 27] На основі вивчення їх доробку ми погоджуємось із пропозицією Р. Овчарової батьківство називати родителством з метою уникнення термінологічної неточності, яка може утворитись внаслідок того, що в українській мові словом «батько» називають одного з батьків - чоловіка. Родителство розглядається як складний, багатогранний, функціональний феномен, який інтегрує основні переконання, погляди, налаштування, очікування подружніх партнерів щодо виховання власних дітей. Початкові етапи формування констеляцій родителства у психіці особистості припадають на дошлюбний період, - тоді закладаються основи його когнітивної, емоційної та поведінкової складових. На наступному етапі цього процесу відбувається узгодження уявлень про родителство обох подружніх партнерів та реалізація їхніх родителських ролей на практиці [22a].

Мати значним чином відіграє вирішальну роль у формуванні дитини здатності до емоційної прив'язаності та розвитку соціального інтересу. Для дівчинки вона є зразком до статево-рольової ідентифікації - моделей поведінки жінки, дружини, матері; для хлопчика - прообразом його майбутньої дружини, створює модель рольової взаємодії в сім'ї.

Батько оптимізує соціально-практичний розвиток дітей, також становлення їхньої емоційної незалежності. Для синів батько виступає зразком статево-рольової ідентифікації, ідеалом чоловічої мужності та поведінки, сприяє розвитку жіночності своїх доньок.

Взаємні стосунки між батьком і матір'ю у сім'ї впливають значним чином на емоційний розвиток дітей, формування їх «життєвого сценарію», життєвої стратегії (за А. Адлером).

Проблематика психологічної допомоги сім'ї є об'єктом пильної уваги українських дослідників (О.І. Бондарчук, В.І. Брутман, А.Я. Варга, С.Н. Єніколопов, Т.С. Зелінська, А.Й. Капська, Т.І. Науменко, В.Г. Постовий, І.Ю. Хамітова та ін.). Досить обширно досліджуються особливості змін у

функціонуванні сімей в сучасному соціумі, розробці нових методів та методик психотерапевтичної і консультативної роботи з ними тощо. Паралельно створюються нові, більш покращені школи для молодих батьків, також центри соціально-психологічної та психолого-педагогічної допомоги сім'ям, підготовка батьків до народження та виховання дитини і т. ін.

1.2. Неповні сім'ї та соціально-психологічні чинники зростання їх кількості

У формуванні та розвитку особистості дитини, сім'я відіграє головну роль. З перших днів життя дитинка розвивається як соціальна істота. Батьки здобувають статус життєво важливих фігур автоматично, бо фізичне життя в самому значенні залежить тільки від них самих; в подальшому потреби в їхній любові й схваленні здобувають для дитини основне значення, дитина найбільше цього потребує. У взаєминах з своїми батьками дитина черпає й засвоює основні поведінкові навички, навички міжособистісного спілкування з ровесниками, статево-ролеві зразки поведінки багато чого іншого. Батьківське відношення -- є одним з найбільш важливих аспектів міжособистісних стосунків у сім'ї.

У центрі уваги громадськості завжди перебувала сім'я. Особливої уваги заслуговує становище у нашому суспільстві неповних сімей. Неповна сім'я -- це один з основних соціально-демографічних типів сучасної родини. Неповна сім'я -- це мала група із частковими неповними зв'язками, де немає традиційної системи відносин мати-батько-дитина [12, 29].

Причин збільшення числа сімей з одним із батьків в сучасному житті більш ніж достатньо. Ріст неповних сімей зв'язаний зі сферою шлюбно-сімейних відносин:

- зміна моральних норм в області статевих взаємин;
- поширення дошлюбних зв'язків,
- зміна традиційних ролей (сімейних) чоловіків й жінок;
- втрата сім'єю своєї виробничої функції;
- невідповідність молоді до шлюбу;

- завищені вимоги стосовно шлюбного партнера;
- алкоголізм і наркоманія.

Виділяють кілька таких основних джерел формування неповних сімей. Найбільш поширене з них пов'язане з розпадом сім'ї внаслідок розлучення чоловіка й жінки. Накопичена дослідниками соціологічна інформація свідчить про те, що найпоширенішими причинами розлучень є алкоголізм, несхожість характерів, зрада або створення іншої сім'ї. Важливим є той факт, що в переважній більшості випадків ініціатором розлучення виступає жінка. А що ж стосується ранніх шлюбів, то вони виявляються менш стійкими та тривалими, ніж звичайні. Шлюби які взяті у віці 16-19 р. за статистикою розпадаються у 70 % випадків. Такий процес, без сумніву, стимулюється соціальною й цивільною незрілістю чоловіка й жінки, їх безвідповідальним, легковажним й недбалим відношенням до сім'ї, не готовністю вступати в подружнє життя, а також збільшенням числа змушених шлюбів, внаслідок вагітності й народження дитини. Формуванню неповних сімей також сприяє те, що в останнє десятиліття простежується непропорційний ріст смертності чоловіків у працездатному віці від неприродних причин (отруєння, виробничі травми, воєнні дії й т.д.) [12, 87].

У зв'язку зі зміною моральних норм у сфері статевих взаємин, поширенням дошлюбних зв'язків, невідповідністю молоді до шлюбу, завищеними вимогами до шлюбного партнера, збільшується число дітей, які народжуються й виховуються поза шлюбом.

У сучасний час коло неповних сімей поповнюється, крім названих вище, сім'ями в яких фактично чоловік й жінка прожитають окремо (наприклад заробітчани); за рахунок практики всиновлення дитини самотньою матір'ю, а також встановлення опіки або піклування у випадку сирітства [12, 145].

Структурна деформація відбувається внаслідок розлучення (розлучена сім'я), якщо хтось з батьків помер (напівсирітська сім'я), народження дитини поза шлюбом (позашлюбна сім'я), всиновлення дитини неодруженою жінкою (прийомна сім'я), тривалої відсутності одного з батьків при юридичному збереженні шлюбу (дистанційна сім'я). В літературі часто дослідники

розглядають неповну сім'ю як неблагополучну. На нашу думку, вирішальним фактором благополуччя чи неблагополуччя сім'ї є не стільки її структурний склад, скільки психологічний, позитивний клімат в ній, який сприятиме підвищенню виховного потенціалу, соціальній адаптації та прояву індивідуальності дитини.

Зарубіжні науковці (Ф.Райс, Д.Кун та ін.) зазначають, що в основі неблагополуччя сім'ї лежать соціально-матеріальні проблеми. Ми вважаємо, що матеріальне становище значно впливає на реалізацію виховного потенціалу та внутрісімейні взаємовідносини, але прямої залежності матеріальної стабільності від структурного складу не існує, і навпаки [26, 507]

Неповні сім'ї характеризуються вищим рівнем конфліктності взаємин, ніж повні сім'ї, бо для них характерна нечіткість зовнішніх і внутрішніх меж у сім'ї. Вищий рівень конфліктності та нечіткість психологічних меж у неповних сім'ях можна пояснити тим, що в умовах відокремленості подружніх партнерів унеможлиблюється або значно утруднюється задоволення ними цілого ряду потреб, які традиційно повинна задовольняти сім'я: у спільному вихованні дітей, встановленні надійних комунікативних зв'язків, спільному проведенні дозвілля, веденні домашнього господарства, сексуально-еротичних та ін. В результаті, якщо подружжя не може оптимально налагодити взаємодію, зростають рівні незадоволеності сімейними взаєминами та емоційної відчуженості, а відтак, конфліктності.

Дітям дошкільного та молодшого шкільного віку, які виховуються у неповних сім'ях, притаманні: підвищений рівень тривожності, емоційне відчуження від одного з батьків, який не перебуває у сім'ї (у 78,3% неповних сімей не проживає разом з сім'єю батько, у 10,7% - матір; у 11,0% - обоє батьків, дитину виховує бабуся або, значно рідше, тітка), нижчий рівень емоційного благополуччя у сім'ї, порівняно з дітьми цього ж віку з повних сімей. [27, 111]

Психологічна дисгармонійність внутрішньо-сімейного життя після перетворення сім'ї у неповну, нездатність батьків налагодити конструктивні взаємозв'язки в умовах розлучення негативно впливають на емоційний стан дитини. Переважна більшість батьків, які залишилися виховувати дітей у

неповних сім'ях, не обговорюють з дітьми ні свої, ні їхні переживання, вважаючи, що дитина дошкільного, молодшого шкільного віку не здатна розуміти такі складні проблеми, або свідомо приховують їх, щоб не травмувати дитину. Так, у багатьох випадках дружини бояться в розмові з дитиною про батька видати свої переживання, образи, незадоволення, гніву на чоловіка. Дитина бачить, що мама, говорячи з кимось із старших про батька починає плакати чи нервувати. Вона усвідомлює, що в сім'ї відбувається «щось не те», що від неї приховують щось погане.

В результаті дитина залишається сам-на-сам зі своїми тривожними переживаннями, які набувають тенденції фрустрованих, що з одним із батьків, який залишився з нею діється щось недобре, але не знає, що саме. Такий стан спричиняє поступове емоційне відчуження між членами сім'ї. [30, 462]

Висновки до першого розділу

Отже, представники усіх важливих напрямів сучасної психології досліджують проблематику сім'ї з метою гармонізації сімейних взаємин, створення оптимальних умов соціалізації особистості, забезпечення належного рівня психологічного консультування та психотерапії сім'ї.

Батьківство ми розглядаємо як складний, багатогранний, та функціональний феномен, який інтегрує переконання, погляди, налаштування, очікування батька та матері щодо виховання власних дітей.

Мати виконує одну з головних ролей у формуванні здатності до емоційної прив'язаності та розвитку соціального інтересу в дитини. Для дівчинки вона є зразком до статево-рольової ідентифікації - моделей поведінки жінки, дружини, матері; для хлопчика - прообразом його майбутньої дружини, створює модель рольової взаємодії в сім'ї.

Батько оптимізує соціально-практичний розвиток дітей, також сприяє становленню їхньої емоційної незалежності. Для синів батько виступає зразком статево-рольової ідентифікації, ідеалом чоловічої мужності та поведінки, сприяє розвитку жіночності своїх доньок.

Взаємні стосунки між батьками у сім'ї впливають великою мірою на емоційний розвиток дитини, формування їх «життєвого сценарію», життєвої стратегії (за А. Адлером).

Неповні сім'ї характеризуються насамперед високим рівнем конфліктності взаємин, ніж у повній сім'ї. Для них характерна саме нечіткість зовнішніх і внутрішніх меж у сім'ї. Вищий рівень конфліктності та нечіткість психологічних меж у неповних сім'ях можна пояснити тим, що в умовах відокремленості подружніх партнерів здебільшого невиконується або значно утруднюється задоволення ними цілого ряду потреб, які традиційно має задовольняти вся сім'я: у спільному вихованні дітей, встановленні надійних комунікативних, тісних зв'язків, спільному проведенні дозвілля, відпочинку, хорошого веденні домашнього господарства, сексуально-еротичних та ін.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ТА СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

2.1. Систематика основних груп проблем, що виникають у неповних сім'ях

Сім'я виконує наступні функції:

- 1) репродуктивна функція;
- 2) виховна функція;
- 3) економічна - полягає в бажанні членів сім'ї задовольнити свої матеріальні потреби;
- 4) емоційна функція - задоволення базових психологічних потреб (потреба у визнанні, повазі, симпатії, емоційній підтримці);
- 5) функція духовного спілкування - спільне проведення дозвілля, взаємне духовне збагачення (дана функція відіграє значну роль у духовному розвитку людини);
- б) функція первинного соціального контролю - забезпечення виконання соціальних норм членами родини й ін.

Зрозуміло, що в сім'ї з одним із батьків перераховані функції не можуть реалізовуватися в повному обсязі. Отож існує ряд проблем, які стосуються неповних сімей, до яких відносяться соціально - економічні, педагогічні, медичні й психологічні.

Серед проблем неповних сімей в більшості випадків особливо гостро стоїть проблема економічного характеру (матеріальні труднощі, що відчуваються сім'єю). Сукупний бюджет сім'ї складається з індивідуального трудового доходу, пенсій, компенсаторних виплат і пільг, забезпечених державою, аліментів на дітей після розлучення, подарунків у грошах або речах одержаних від родичів і друзів [22, 54].

Через те, що найчастіше, главою такої сім'ї є жінка, то варто звернути увагу на політику зайнятості в країні в цей час. Сьогодні йде витіснення жінок з робочих місць на біржу праці або в сферу низькооплачуваних бюджетних

установ. Необхідність утримання й виховання дитини/дітей частіше спонукають жінок бути активнішими у пошуках більш оплачуваної роботи або додаткового заробітку.

Останнім часом значно скоротився перелік соціальних гарантій і знизився рівень соціального захисту. Жінка - мати, що виховує дитину без батька, сама повинна відповідати за добробут своєї родини. Особливий нестаток відчувають неповні сім'ї, у яких ростуть діти з відхиленнями від норми у фізичному або нервово-психічному розвитку, а тим більше діти - інваліди. Якщо дитина - інвалід має потребу в постійному догляді, то жінка не має ніякої можливості поліпшити матеріальний добробут, їм доводиться жити на пенсію по інвалідності дитини [22; 59].

Навіть найтурботливіша жінка в неповній сім'ї, фізично не має досить часу для виховання своєї дитини. Через надмірну зайнятість і трудову перевантаженість матері діти надані самі собі.

У неповних сім'ях особливо гостро стоїть проблема їх функціонування як інституту виховання й соціалізації дітей. Специфічний спосіб життя сім'ї з одним із батьків відчутно відбивається на виховному процесі. Відсутність одного із батьків в сім'ї може стати причиною неповноцінного, невдалого виховання дітей. У материнських неповних сім'ях хлопчики не бачать прикладу чоловічого поведіння в родині, що сприяє формуванню в процесі їхньої соціалізації неадекватного уявлення про рольові функції чоловіка, батька. Поведіння незаміжньої матері в родині багато в чому обумовлено відсутністю другого із батьків. Це впливає й на соціалізацію дівчаток, які виховуються в материнських неповних сім'ях, спотворює їхні уявлення про рольові функції жінки, дружини, матері. Діти, що виховуються в сім'ях з одним із батьків, позбавлені прикладу взаємин чоловіка й жінки в родині, що негативно впливає на їхню соціалізацію в цілому й на підготовленість до майбутнього сімейного життя зокрема. Психологія і педагогіка оцінює показник ідентифікації дітей зі своїми батьками одним з основних критеріїв ефективності сімейного виховання. При цьому дитина виражає прийняття моральних та ідеологічних норм своїх батьків. Здійснення цієї складової виховного процесу в неповній

сім'ї деформується у зв'язку з відсутністю одного із батьків. У неповних сім'ях до перерахованих вище проблем додається відсутність материнської ласки, без якого виховання дітей теж не може бути повноцінним [29, 119].

Під час виховної діяльності одному з батьків треба здійснювати повноцінний контроль за дитиною а також впливати на її поведінку. Ефективне виховання дітей складає ряд об'єктивних основних причин: руйнується звична триада в родині: «батько + мати + діти»; основна поширена причина - зайнятість на роботі, що не дозволяє приділяти дітям достатньої уваги.

Соціальна характеристика, що вимагає уваги суспільства до неповної сім'ї з неповнолітніми дітьми, насамперед пов'язана зі здоров'ям. Вчені-педіатри, які досліджують рівень здоров'я дітей, роблять такий не дуже хороший висновок: діти з неповних сімей частіше піддані гострим і хронічним захворюванням. Жінка вимушена, насамперед, виконувати функції матеріального забезпечення сім'ї на шкоду традиційно материнським обов'язкам виховання й зміцненню здоров'я власних дітей. [29, 120].

У неповних сім'ях одному з батьків, що лишився, не є проблемою створити у дитини негативне уявлення про відсутнього батька, особливо якщо розставання було пов'язане з розлученням котре завдає сильний біль дитині. Жінка, яка залишилася з дітьми без чоловіка, має дуже постаратися, щоб її дитина не подумала, що всі чоловіки погані. Хлопчику, який це чує, важко повірити, що бути чоловіком добре.

Через те, що діти в неповній родині позбавлені можливості бачити відносини між чоловіками й жінками, то вони виростають, не маючи поставленої моделі цих самих відносин.

Але ж всі ці проблеми розв'язуються. Жінка - мати цілком може мати адекватну, установку стосовно чоловіків і бути досить зрілою, щоб не створювати в дітей негативного уявлення про них. Вона може допомогти своїм дітям, формувати у них хороше ставлення, встановити добрі й близькі відносини з дорослими чоловіками, яких вона знає й поважає.

Хлопчики в неповній сім'ї, де є одна мама, зіштовхуються з серйозною проблемою, заголублені матір'ю або, її хорошим відношенням, переконавшись

у тому, що в суспільстві головні жінки вони починають відчувати, що чоловіки грають неголовну роль як в сім'ї так і в житті. [29; 123].

Дівчинка в неповній сім'ї також може одержати неточне уявлення про відносини між чоловіками й жінками. Вона або готова на роль прислуги - дає все й нічого не одержує або відчуває, що може все робити самостійно й бути зовсім незалежною.

2.2 Особливості психологічного розвитку особистості дитини у неповній сім'ї

На розвиток особистості дитини впливають немало факторів. Один з них, позитивний клімат у родині, атмосфера, дружніх сімейних відносин, якими живе дитина. У взаєминах з батьками вона знаходить досвід спілкування з людьми. Дитина сприймає головні сімейні цінності, намагається відповідати установкам, нормам і традиціям, що присутні в сім'ї її батьків.

Діти дуже чутливо й швидко ловлять навіть найменші нюанси у відносинах батька й матері між собою. Взаємини матері й батька для дитини поступово стають зразком для наслідування. Якщо батьки між собою є доброзичливі, не конфліктні, дружні, допомагають один одному поважають, то подібні відносини в них формуються з їхніми дітьми дітьми, які у свою чергу так само будуть ставитися до всіх оточуючих їх людей. Якщо батьки ворогують, постійно сваряться за лідерство в сім'ї, то й діти, як правило, поведуться так само, в першу чергу все залежить від батьків. [5, 99].

Коли батько має владу і строгий, а мати спокійна й добра, то зразком для наслідування може стати "чоловічий ідеал". Особливо це відноситься до хлопчиків. Але у наш час при рівноправності між статями і дівчата цілком можуть додержуватися чоловічого зразка поведіння. Взаємини між батьком і мамою це та підстава, на якій найчастіше формується в людини вибір її власного життєвого стилю. Найбільш такі загальні характерні риси дітей однієї сім'ї є відбиттям тієї позитивної атмосфери, що панувала в їхньому рідному

домі і раніше. Хоча, діти однієї й тієї ж сім'ї зовсім не подібні один на одного. Найчастіше вони бувають зовсім різними. [5, 102]

Значним таким фактором, що обумовлює вплив сім'ї на формування особистості дитини, є сімейне оточення. Для кожної родини характерні певні відносини між її членами. Кожна сім'я має свої відмітні риси, що вирізняють їх з поміж інших.

Сім'я завжди починається з матері, батька й дитини. Роль матері відрізняється від ролі дружини. Роль батька відрізняється від ролі чоловіка. Поява дитинки приносить нові особливості у взаємини між батьками. Дитина їхня єдина і важлива істота, навколо якої зосереджується вся увага. Між цими трьома членами родини створюються певні відносини. Найчастіше в центрі всього сімейного життя виявляється дитина. Так, обов'язки в матері стосовно дитини, особливо в перші роки її життя, значно більші, ніж у батька. Таке призначення жінки-матері. [22, 154].

При народженні другої дитинки знову змінюється положення кожного члена родини. "Король-дитинка" виявляється "скинутим із престолу". Відтепер він має зайняти місце відповідно до положення, яке змінилося, і невідомо чому мама і тато це допустили. Це трапилося тому, що нова людина - дитина - зайняла місце першої дитини, яка шукає можливість відновити своє колишнє положення, причому на правах старшого. Тим часом дитинка, що з'явилася на світ звикає до свого місця в родині в якості "дитини". Але таке її положення для старшої дитини має зовсім інший, більш суттєвий зміст.

Коли з'являється на світ третя дитина, то відбувається зміна положення всіх членів родини, тепер у ній троє дітей. Старшого "скинули із престолу" ще раніше, і зараз настала черга другої дитини. Тепер він перебуває в середині між старшою й молодшою. З кожною наступною народженою дитиною сімейне співтовариство приймає новий обрис, з новими впливами один на одного й новими взаємозв'язками. Напевно, тому діти в одній і тій же сім'ї так не схожі один на одного, незважаючи на те, що вони виховуються разом. Можна скоріше знайти подібність між старшими дітьми одного віку двох різних сімейств, ніж між першою й другою дитиною однієї родини. У міру розвитку родини кожна її

дитина утверджує себе по-своєму. Дуже часте положення одного з дітей здається більше кращим. Іноді створюється враження, що друга дитина несе "загрозу" першій. Це ж відноситься часом і до старшої дитини, якщо маля буде намагатися її перевершити.

Роль старшого серед дітей в одній сім'ї цілком залежить від того, як кожна окрема дитина її розуміє. Не всі первістки прагнуть бути ведучими. Будь-яка родина є унікальною в своєму плані завдяки своїм тлумаченням взаємин. Раннє осмислення ролі лідера залишає в людини враження на все життя. А залежить воно від виховання в батьківській сім'ї.

Якщо ж сім'я має статус неповної, то всі ці закономірності психологічного становлення особистості змінюються, тому що один з батьків, будь-то мати чи батько, не може врахувати усіх нюансів виховання дитини. Тому психологічне здоров'я дитини у неповній сім'ї порушується, вона може бути занадто емоційною, тривожною, замкнутою та ін.

Переважає більшість психологічних та соціальних характеристик дітей, що переживають розлучення батьків, свідчить, на жаль, про негативний характер його наслідків на особистість дитини. Відзначається високий рівень тривожності, властивий дітям розлучення, тому що: - по-перше, тривожність дітей як реакція на об'єктивні труднощі функціонування неповної сім'ї і, по-друге, особисті проблеми дітей як наслідок сімейного неблагополуччя. Перший зріз включає наступні показники: тривога дитини через фінансові труднощі сім'ї, занепокоєння через здоров'я рідних, через конфліктні відносини між батьками.

Загострене занепокоєння дітей, які пережили розлучення батьків про здоров'я близьких пояснюється їхніми побоюваннями втратити єдиного батька, який залишився з ними. Це тривожне почуття формується в дітей розлучення вже на першому етапі розпаду сім'ї і супроводжує їх до знаходження повної соціальної і матеріальної самостійності. Логічно з'ясовано також наявність більш високої конфліктності відносин батьків у повних сім'ях і загасання конфліктів між батьками в родині після розлучення. Звідси - ослаблення

тривожності дітей розлучення з цього приводу і відносно високий рівень занепокоєння з цієї причини в дітей з повних сімей.

Друга група причин тривожності дітей зв'язана з їхніми особистісними проблемами.

Дитячі страхи виявляються через переживання розбіжностей з батьками, а також через труднощі засвоєння шкільної програми. Розлучення у сім'ї значно підвищує частоту конфліктів дитини з батьками. Формується висока тривожність, зв'язана з необхідністю будувати відносини з кожним з батьків окремо, не вступати в конфлікт лояльності (тобто не демонструвати своїх переваг до того чи іншого з батьків). Розлучення батьків породжує в душі дитини ворожість до батька, який покинув його, а також і до матері, що дозволила батьку піти. Формується і виявляється в поведженні агресія стосовно обох батьків, особливо до матері, якій ставиться провина за відхід батька.

Тривога старшокласників із приводу не успіхів у навчанні зв'язана з перспективною ситуацією. Діти розлучення реально оцінюють обмежені можливості допомоги і підтримки з боку сім'ї і більш гостро відчують занепокоєння за реалізацію своїх життєвих планів.

Необхідно також звертати особливу увагу на підвищену уразливість хлопчиків у неповній сім'ї і наявність у них додаткових причин для тривожності. У зв'язку з відсутністю в неповній сім'ї чоловічого еталона ідентифікації, самотня мати намагається компенсувати сину цей недолік зміною своєї батьківської ролі. Однак ця зміна стратегії відносин із сином приводить до драматичних результатів: жінка не в змозі сполучати материнську функцію любові, терпимості і теплоти з батьківською, заснованою на чоловічій строгості, вимогливості й авторитарності. У результаті хлопчик позбавляється не тільки батька, але і частково матері. Емоційний стан хлопчиків у неповній сім'ї більш низький, ніж дівчат, і пов'язаний з відчуттям особистісної ізоляції. Хлопчики в неповній сім'ї частіше відчують почуття самотності і труднощі в спілкуванні, ніж дівчата або діти з повних сімей [10a].

Діагностика психічного розвитку дитини з неповної сім'ї, містить у собі:

- усебічне клініко-психологічне вивчення особистості дитини, системи відносин;
- аналіз мотиваційно-потребової сфери дитини і членів її сім'ї;
- аналіз розвитку сенсорно-перцептивних і інтелектуальних процесів і функцій.

Висновки до другого розділу

Сім'я виконує такі головні функції:

- 1) репродуктивна функція;
- 2) виховна функція;
- 3) економічна - полягає в бажанні членів сім'ї задовольнити свої матеріальні потреби;
- 4) емоційна функція - задоволення базових психологічних потреб (потреба у визнанні, повазі, симпатії, емоційній підтримці);
- 5) функція духовного спілкування - спільне проведення дозвілля, взаємне духовне збагачення (дана функція відіграє значну роль у духовному розвитку людини);
- б) функція первинного соціального контролю - забезпечення виконання соціальних норм членами родини й ін.

Існують такі проблеми, які стосуються неповних сімей: соціально - економічні, педагогічні, медичні й психологічні.

Серед проблем неповних сімей в більшості випадків особливо гостро стоїть проблема економічного характеру (матеріальні труднощі, що переживаються сім'єю). Оскільки бюджет сім'ї складається з індивідуального трудового доходу, пенсій, компенсаторних виплат і пільг, гарантованих державою, аліментів на дітей після розлучення, подарунків у грошах або речах одержаних від родичів і друзів [22, 54].

Діти в основному дуже чуттєво й швидко вловлюють навіть найменші нюанси у взаєминах батька й матері між собою. Взаємини матері й батька для дитини поступово стають зразком для їх наслідування. Коли батьки між собою

є доброзичливі, не конфліктні, дружні, допомагають один одному поважають, то подібні відносини в них формуються з їхніми дітьми, які у свою чергу так само будуть ставитися до всіх оточуючих їх людей. Якщо батьки ворогують, постійно сваряться за лідерство в сім'ї, то й діти, як правило, поведуться так само. Отож формування статево-рольових моделей поведінки дітей першочергово залежить від батьків.

Діти із сімей, що розлучилися розуміють реальну обмеженість можливості допомоги і підтримки з боку сім'ї, а відтак більш гостро відчують занепокоєння за реалізацію своїх життєвих планів в майбутньому.

Прикметно, що емоційний стан хлопчиків у неповній сім'ї більш низький, ніж у дівчат, і значною мірою пов'язаний з відчуттям особистісної ізоляції. Хлопчики в неповній сім'ї частіше відчують почуття самотності і труднощі в спілкуванні, ніж дівчата або діти з повних сімей.

РОЗДІЛ 3.

ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ З НЕПОВНОЇ СІМ'Ї ТА ЇХ ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД

Для вивчення самооцінки дітей із неповних сімей використовувалась методика Дембо-Рубінштейн, а також проєктивна методика «Сімейна соціограма». [24, 60-64], [7, 32-36], [18, 91-94]

3.1. Дослідження самооцінки дітей за допомогою методики Дембо-Рубінштейн та тесту «Сімейна соціограма»

Тест призначений для психологічної діагностики стану самооцінки з наступних параметрів: висота самооцінки (фон настрою), стійкість самооцінки (емоційна стійкість), ступінь реалістичності й/або адекватності самооцінки (при її підвищенні), ступінь критичності, вимогливості до себе (при зниженні самооцінки), ступінь задоволеності собою (по прямих і непрямих індикаторах), рівень оптимізму (по прямих і непрямих індикаторах), інтегрованість усвідомленого й неусвідомлюваного рівнів самооцінки, суперечливість / несуперечність показників самооцінки, зрілість / незрілість ставлення до цінностей, наявність і характер компенсаторних механізмів, що беруть участь у формуванні «Концепції», характер і зміст проблем та їхніх компенсацій.

Тест «Сімейна соціограма»

Тест «Сімейна соціограма», авторами якого є Е. Г. Ейдемільер й О. В. Черемісін, відноситься до рисункових проєктивних тестів. Він дозволяє виявити положення суб'єкта в системі міжособистісних відносин й, крім того, характер комунікацій у сім'ї - прямий або опосередкований.

Опис методики. Випробуванням пред'являється бланк із намальованим колом діаметром 110 мм. Потім дається інструкція: «На листі зображене коло. Намалюйте в ньому самого себе й членів вашої родини у формі кружків і

позначте кружки іменами». Діти виконують це завдання, не радячись один з одним.

Інтерпретація результатів. Авторами запропоновані критерії, за якими виробляється оцінка результатів тестування:

- 1) число членів родини, що потрапили в площу круга;
- 2) величина кружків;
- 3) розташування кружків відносно один одного;
- 4) дистанція між ними.

Оцінюючи результат за першим критерієм, дослідник зіставляє число членів родини, зображених випробуваним, з реальним. Можливо, що член родини, з яким випробуваний перебуває в конфліктних відносинах, не потрапить у велике коло, він буде «забутий». У той же час хтось зі сторонніх осіб, тварин, улюблених предметів може бути зображений як член родини.

Далі ми звертаємо увагу на величину кружків (другий критерій). Більший, у порівнянні з іншими, кружок «Я» говорить про достатню або завищену самооцінку, менший - про занижену. Величина кружків інших членів родини говорить про їхню значимість в очах випробуваного.

Варто звернути увагу на розташування кружків у площі тестового поля кола й по відношенню один до одного (третій критерій). Розташування випробуваним свого кружка в центрі кола може говорити про езопову спрямованість особистості, а переміщення себе внизу, осторонь від кружків, що символізують інших членів родини, може вказувати на переживання емоційної відчуженості.

Найбільш значимі члени родини зображуються випробуваним у вигляді більших за розміром кружечків у центрі або у верхній частині тестового поля.

Нарешті, більшу інформацію можна одержати, проаналізувавши відстані між кружечками (четвертий критерій). Далекість одного кружка від інших може говорити про конфліктні відносини в родині, емоційну відчуженість випробуваного. Своєрідне «злипання», коли кружки нашаровуються один на іншій, стикаються або перебувають один в одному, говорить про недиференційованість «Я» у членів сім'ї, наявність симбіотичних зв'язків.

Використання тесту «Сімейна соціограма» дозволяє в лічені хвилини в ситуації «тут і тепер» візуалізувати уявлення про взаємини в сім'ї, а потім, обговорити результати.

Існують різні варіанти проведення даної методики. Так, наприклад, І. М. Никольська в процесі діагностики пропонує випробовуваному послідовно намалювати кілька варіантів сімейної соціограми:

1. Стандартна соціограма, на якій зображені сам випробуваний і всі члени його сім'ї.

2. Соціограми, на яких можуть бути відсутніми певні члени родини й/або бути присутніми люди й об'єкти, які до родини номінально не належать.

3. Соціограми, які відносяться до різних етапів життєвого циклу сім'ї.

Це дозволяє прояснити особливості взаємин у різному сімейному контексті, а також визначити оптимальні, з погляду членів сім'ї, і реальні системи взаємин. Порівняння й спільний аналіз отриманих соціограм дозволяє психологові й членам сім'ї побачити проблему з різних сторін, що, у свою чергу, сприяє постановці більш точного діагнозу й пошуку ефективного способу виходу зі складної ситуації.

Отже, у результаті проведення тесту «Сімейна соціограма» й аналізу «Малюнку сім'ї» ми одержали наступні дані:

-5 дітей, які виховуються в неповній сім'ї відчують себе відчуженими і не потрібними в родині;

-2 дитини, які виховуються в неповній сім'ї не відчують себе активно включеними у сімейні взаємини;

-4 дітей, які виховуються в неповній сім'ї виділяють одного члена сім'ї, ігноруючи інших;

-6 дітей, які виховуються в неповній сім'ї, відчують емоційний взаємозв'язок з усіма членами сім'ї.

-18 дітей, які виховуються в неповній й сім'ї відчують дефіцит спілкування в сім'ї.

Стосовно тих дітей, які виховуються в повних сім'ях дані біли наступними:

-16 дітей, відчувають емоційний взаємозв'язок з усіма членами сім'ї.

-3 дітей виділяють одного члена сім'ї, ігноруючи інших;

-2 дитини відчувають дефіцит спілкування в сім'ї.

Отримані дані в результаті тестування дають змогу зробити певний висновок, що діти з неповних сімей відчувають менший емоційний комфорт та взаємозв'язок в своїх сім'ях, багато з них прив'язані лише до одного члена сім'ї, можна припустити, що до того із батьків, з ким вони проживають. Є також категорія дітей, з неповних сімей, відповідно до нашої вибірки, які відчувають себе покинутими, відторгнутими, на що особливо варто звернути увагу при проведенні шкільними психологом консультацій з такими дітьми.

3.2. Особливості психологічного супроводу дітей з неповних сімей

Отримані в дослідженні результати дозволяють сформулювати рекомендації для практичних психологів. У своїй роботі з дітьми, що виховуються одним із батьків, психолог повинен звернути увагу на молодших школярів і підлітків, оскільки саме в молодшому й середньому шкільному віці неповна родина впливає на індивідуальність дитини. Необхідно враховувати, що сім'я після розлучення чинить різні впливи на хлопчиків і дівчат. З огляду на виявлені в дітей з неповних родин тривожність, низьку самооцінку, основна корекційна робота може бути спрямована на зниження тривожності й підвищення самооцінки й упевненості в собі. Робота з дівчатками з неповних родин може бути спрямована на розвиток абстрактних форм мислення, оскільки вони відрізняються меншим ступенем сформованості інтелектуальних функцій, перевагою конкретних форм мислення.

Відсутність одного з батьків спричиняє певну депривацію значущої для дитини соціальної інформації. Дитина у неповній сім'ї має меншу можливість ознайомлення з різними варіантами соціального досвіду і, головне, з тією стороною інтимно-емоційної сфери в сім'ї, яка створюється особливостями стосунків подружжя у неповній сім'ї негативно впливає на підготовку дітей до їхнього сімейного життя. Дана ситуація, яка характеризується відсутністю

наочного зразка взаємин чоловіка і дружини, породжує ризик деформацій поглядів на шлюб і сім'ю, які впливатимуть на становлення їхніх власних сімей. Розроблена психологами програма психологічного супроводу неповних сімей має бути спрямована на розвиток батьківської відповідальності за виховання дітей та гармонізацію взаємин у таких сім'ях.

Психологи мають проводити роботу з підлітками за різними напрямками залежно від типу сімей, а саме з:

З підлітками з розлучених сімей:

- допомога в адаптації до нового статусу та відчуття себе повноправним членом суспільства;
- допомога в пошуку конструктивних шляхів виходу з кризових ситуацій;
- налагодження стосунків з розлученими батьками.

З підлітками сімей сиріт:

- допомога в пошуку оптимальних шляхів виходу з кризової ситуації;
- навчання підлітка жити без померлої близької людини.

З підлітками з позашлюбних та прийомних сімей:

- корекція батьківсько-дитячих відносин.

З підлітками з дистанційних сімей:

- адаптація до змушеної самотійності та корекція відношення до батьків.

Методика формування соціальної компетентності має передбачати проведення тренінгів, орієнтованих як на особистість дитини, так і на її сім'ю: "Хто я такий", "Як бути особистістю", "Як справитися з емоціями", "Як чинити з іншими", "Як бути впевненим у собі", "Як бути з суспільством", "Соціальні ролі, які ми граємо у житті", "Соціальні ролі в мікросоціумі", "Як поводитися з сім'єю", "Життя за власним вибором".

Висновки до третього розділу

Отже, під час проведеного тестування на визначення самооцінки дітей з повних та неповних сімей, можна зробити такі висновки:

За отриманими результатами робимо висновок, що гіпотеза про вплив виховання у неповній сім'ї формує у дитини занижену самооцінку, що погано відбивається на психологічному здоров'ї дитини, її міжособистісному спілкуванні з батьками та ровесниками частково підтверджується.

У тесті «Сімейна соціограма», авторами якого є Е. Г. Ейдеміллер й О. В. Черемісін, отримані дані дають змогу констатувати, що діти з неповних сімей відчують менший емоційний комфорт та взаємозв'язок в своїх сім'ях, багато з них прив'язані лише до одного члена сім'ї, здебільшого до того із батьків, з ким вони проживають. Є також категорія дітей, з неповних сімей, відповідно до нашої вибірки, які відчують себе покинутими та емоційно відчуженими. На цих дітей особливо варто звернути увагу при проведенні шкільним психологом відповідних бесід чи консультацій.

Отримані в дослідженнях результати дозволяють сформулювати рекомендації для практичних психологів. У своїй роботі з дітьми, що виховуються одним з батьків, психолог має звернути свою увагу на молодших школярів і підлітків, бо саме в молодшому й середньому шкільному віці неповна родина найбільше впливає на індивідуальність самої дитини. Потрібно враховувати, що сім'я після розлучення чинить різні впливи на хлопчиків і дівчат. З огляду на виявлені в дітей з неповних родин тривожність, низьку самооцінку, основна корекційна робота має бути спрямована на зниження тривожності й підвищення самооцінки та упевненості в собі. Робота з дівчатками з неповних родин може бути спрямована на розвиток абстрактних форм мислення, оскільки вони відрізняються меншим ступенем сформованості інтелектуальних функцій та перевагою конкретних форм мислення.

ВИСНОВКИ

Батьківська сім'я для дитини відіграє головну роль у розвитку її особистості. Як буде себе вести дитина, багато в чому залежить від того, у якому емоційному стані перебуває вона зараз, чи подобається їй те, яку роль їй пропонують виконувати. Також, треба пам'ятати, що емоції, стрес, негативне відношення пережиті в дитинстві, впливають на все її життя. Якщо можна дитині передати знання, розвивати її мову, сформувати ряд навичок і т.д., то не можна сформувати все це без емоційного підкріплення.

Сучасна психологія розглядає сім'ю як систему, у якій кожна структурна одиниця (член сім'ї) перебуває у чисельних взаємозв'язках каузального характеру зі всіма іншими структурними одиницями. Тому будь-які форми психологічного супроводу сім'ї мають так чи інакше стосуватися усіх її членів.

Регресивні зміни української родини призвели до поступового зниження традиційних для неї цінностей любові, як головної домінанти побудови гармонійних подружніх та батьківських взаємин, взаємоповаги і взаємодопомоги, пошани до старших. Спостерігається знецінення сім'ї і шлюбу як соціальних інституцій, духовне збіднення сімейних стосунків. Все це чітко виявляється у неповних сім'ях. В Україні, особливо в західних областях, зростає кількість функціонально неповних сімей, у яких один із подружжя змушений тривалий час перебувати в трудовій еміграції, тобто перебувати за кордоном (майже кожна друга сім'я). Функціонально неповна сім'я - це сім'я, у якій є і чоловік, і дружина, але професійна зайнятість, трудова еміграція, хвороба, ув'язнення когось з них зумовлюють його тривалу розлуку з сім'єю та дітьми.

Дітям, які виховуються у неповних сім'ях, порівняно з дітьми цього ж віку з повних сімей присутній підвищений рівень тривожності, емоційне відчуження від одного з батьків, який перебуває за межами сім'ї, нижчий рівень емоційного благополуччя у сім'ї, занижена самооцінка дитини тощо.

Головними психологічними проблемами неповних сімей є: а) брак розуміння важливості впливу на дитину розлуки з батьком/матір'ю та відсутність знань про те, як полегшити переживання дитини, зберегти її

прихильність до одного з батьків, який перебуває за межами сім'ї; б) недостатність позитивних, дружніх, довірливих взаємин у сім'ї, що призводить до емоційного відчуження між батьками і дітьми; в) відсутність єдиних поглядів батьків на виховання дітей, що утруднює достатню ефективність процесу виховання; г) поступове зростання рівня емоційної відчуженості, конфліктності між її членами; д) утруднення можливостей задоволення членами функціонально неповних сімей тих своїх потреб, які задовольняються в повних сім'ях.

Отримані результати відкривають нові перспективи наукових досліджень феномену неповної сім'ї та її впливу на психологічний розвиток дитини. Так, невирішеною актуальною проблемою є дослідження впливу особливостей виховання дитини у неповній сім'ї на її подальше життя, на формування її батьківської ідентичності, системи цінностей, установок щодо побудови своєї сім'ї. Невизначеними залишаються і питання відновлення взаємин у сім'ї після можливого повернення до неї одного з батьків, який тривалий час перебував за межами сім'ї, або працює за кордоном. Потрібні дослідження основних психологічних проблем, які виникають на цьому етапі життєдіяльності сім'ї, пошук більш сприятливих шляхів їх розв'язання чи попередження. Ці та інші питання є перспективою подальших досліджень неповних сімей.

Список використаної літератури

1. Арнаутова Е.П. Педагогическая коррекция детско-родительских отношений в условиях повторного брака матери: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - М., 1995. – 21 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Мир, 1998. – 328 с.
3. Брайн Ш. Тесты для детей. – Тюмень: ООО Риф, 1996. – 364 с.
4. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве. - М.: Босфор, 1990. – 267 с.
5. Бурбо Л. Отношения родитель - ребенок. – Киев: Либидь, 2002. – 366 с.
6. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. - М.: Копипресс, 1998. – 407 с.
7. Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты. - М.: Полиграф-Сток, 2002. – 325 с.
8. Вердербер Р. Психология общения. - СПб.: Фиерия, 2003. – 456 с.
9. Вроно Е. Пойми своего ребенка. - М.: Парнас, 2002. – 384 с.
10. Василюк Ф. Е. Психология переживания. - М.: Мир, 1994. – 406 с.
- 10а. Гірняк А. Інструментальна психодидактика: технологія проектування та експертиза модульно-розвивального підручника / Андрій Гірняк // Психологія і суспільство. – 2005. – № 2. – С. 145-153.
11. Голод С. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. - Л.: Филин, 1994. – 261 с.
12. Дружинин В.Н. Психология семьи. - Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 198 с.
13. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. - М.: Форсаж, 2004. – 274 с.
14. Левис Ш. Ребенок и стресс. - М.: Полиграфиздат, 2007. – 365 с.
15. Немов Р. С. Психология. Учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений. В 3 кн. Кн. 1 Общие основы психологии- 2-е изд. - М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – 576 с.

16. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Диагностика супружеских затруднений // Психологический журнал. - Т. 3. - 1992. - № 2. - С. 147-151.
17. Оклендер В. Окна в мир ребенка: Руководство по детской психотерапии: Пер. с англ. - М.: М-Хроники, 2007. – 322 с.
18. Практикум по возрастной и педагогической психологии: Для студ.сред. пед. учеб. заведений / Авт.- сост. Е. Е. Данилова; под ред. И. В. Дубровиной. - М.: Академия, 1998. - 160 с.
19. Практическая психология: Учебно-методическое пособие / Под. ред. доктора психологических наук, профессора С. В. Кондратьевой. - Мн.: Ред. Журн. «Адукацыя і выхаванне», 1997. – 212 с.
20. Рубинштейн С.Я. Экспериментальные методики патопсихологии. -М.: Мир, 2000. – 498 с.
21. Степанов С. С. Большие проблемы маленького ребенка: советы психолога - родителям. - Москва: Педагогика - Пресс, 1995. - 168 с.
22. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой. - М.: Восток, 1995. – 231 с.
- 22а. Фурман А. В. Психодидактика проектування навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ : [монографія] / А. В. Фурман, А. Н. Гірняк, Г. С. Гірняк. – Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2012. – 328 с.
23. Ширн Ч., Расселл К. «Рисунок семьи» как метод изучения детско-родительских взаимоотношений. Проективная психология. Пер. с англ. - М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. - С. 345-354.
24. Шкала явной тревожности СМАС (адаптация А.М. Прихожан) / Диагностика эмоционально-нравственного развития. Ред. и сост. И.Б.Дерманова. - СПб.: Новус, 2002. - С. 60-64.
25. Хоментаскас Г.Т. Использование детского рисунка для исследования внутрисемейных отношений // Вопросы психологии. - № 1 - 1986. - С. 165-171.
26. Юрченко І.В. Психологічні особливості внутрішньо-сімейних відносин у неповних сім'ях (на матеріалі аналізу методики «Малюнок сім'ї») // Збірник наукових праць «Соціалізація особистості в умовах системних змін:

теоретичні і прикладні проблеми». - К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2008. - Т. X. - Ч. 2. - С. 506-512.

27. Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворених внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. - К.: Всеуито, 2007. - Вип. 14 (38). - С. 108-111.

28. Юрченко І.В. Функціонально неповна сім'я: характерні риси та проблеми // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. - Івано-Франківськ: ВЦВ ЦІТ, 2008. - Вип. 13. - Ч. 2. - С. 207-216.

29. Юрченко І.В., Психологічна характеристика неповної сім'ї // Альманах студентського наукового товариства «Актуальні питання психологічної науки». - Рівне: РДГУ, 2008. - Вип. 1. - С. 119-24.

30. Юрченко І.В., Шевчук Г.С. Дослідження особливостей внутрішньо-сімейної ситуації у функціонально неповних сім'ях за допомогою проективної методики «Малюнок сім'ї» // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми практичної психології». - Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2008. - Ч. 1. - С. 460-465.